

Józef Szocki

Ferdynand Lassalle jako czytelnik książek (w świetle wydanego we Lwowie dzieła Hermanna Onckena *Lassalle* i katalogu sporządzonego ręką Grafin Hatzfeldt)

Od 1900 r. zamieszkał we Lwowie i pracował w latach 1900–1905, jako wykładowca socjologii w działającej przy Uniwersytecie Lwowskim Wyższej Szkole Nauk Politycznych, jeden z czołowych ideologów ruchu socjalistycznego – Ludwik Kulczycki. Powołał on do propagowania programu założonej przez siebie partii PPS „Proletariat”, zwanej też III PPS, Wydawnictwo Polskie Towarzystwo Nakładowe¹. W 1908 roku wydane zostało jego nakładem ogromnie wówczas popularne dzieło Hermanna Onckena pt. *Lassalle*². Składa się ono z dwóch ksiąg. Pierwsza jest zatytułowana *Przygotowanie*, druga: *Działalność Lassalle’a*.

Frapujące są fragmenty owego dzieła dotyczące lektur tego niemieckiego myśliciela i działacza socjalistycznego (1825–1864), jednego z organizatorów ruchu robotniczego w Niemczech, twórcy reformistycznego kierunku, zwanego lassallizmem, przewodniczącego Powszechnego Niemieckiego Związku Robotników. Stały się one impulsem do zainteresowania się kulturą czytelniczą tego działacza.

1. Kultura czytelnicza jako kategoria terminologiczna przydatna w niniejszych ocenach

Kulturę czytelniczą jednostki ludzkiej rozumie się jako standaryzację wyuczonych zachowań emocjonalno-motywacyjnych i instrumentalno-poznawczych wobec tekstów pisanych, głównie książek i czasopism, w celach samorealizacyjnych. Do zachowań emocjonalno-motywacyjnych zalicza się potrzebę czytania, motyw i zainteresowania czytelnicze, przekonanie o wartości czytania, do instrumental-

¹ D. Adamczyk, *Polskie społeczne placówki wydawnicze we Lwowie w dobie autonomii galicyjskiej*, Kielce 1996, s. 249–265.

² H. Oncken, *Lassalle*, Lwów 1908, s. 32, 93, 118–127.

no-poznawczych: kompetencje czytelnicze, tj. umiejętności korzystania z różnych rodzajów tekstów (literackich, naukowych, książek, czasopism itp.), ich odbioru, interpretacji.

Potrzebę czytania traktujemy jako dotkliwie odczuwany brak kontaktu z lekturą, motywy czytelnicze zaś jako dążność do jej zaspokojenia. Zrozumiały, że powstają one w trakcie pracy nad sobą, w procesie uczenia się i studiowania. Wiążą się one z walorami lektury, uznawanymi przez człowieka. Ferdynand Lassalle, jak się przekonamy w toku niniejszych rozważań, miał rozwiniętą w najwyższym stopniu potrzebę czytania. W parze z tym szły motywy czytania. Świadczyć może o tym fakt, że gdy zmieniał miejsce pobytu, musiał mieć ze sobą swój ogromny księgozbiór.

W XIX wieku, w którym żył i działał Lassalle, książka stała się powszechnym środkiem przekazu. Dla jej miłośników formą pasji było kolekcjonerstwo tego przekazu, a zacisze biblioteki najmiłszym kątem świata. Uczniom i studentom książka kojarzyła się z lekturą szkolną, czy akademicką, pomocą naukową, w każdym razie najważniejszym środkiem dydaktycznym. Dla nauczycieli stała się towarzyszką ich pracy, bez której nie sposób wyobrazić sobie zawodu dydaktyka. Dla działaczy politycznych, w tym także uczestniczących w rozwijającym się w tym wieku ruchu robotniczym, narzędziem walki ideologicznej, środkiem samokształcenia środowisk proletariackich i ludowych.

Książka dawała wiedzę, bez której nie można mówić o rozwoju człowieka i społeczeństwa, o samokształceniu; przeżycia estetyczne, gdy chodzi o literaturę piękną, stały poradę w ważniejszych sytuacjach życiowych. Działo się tak dlatego, że była najdoskonalszym środkiem artykułującym rzeczywistość, której była poświęcona. Ponadto w trakcie jej czytania angażowała i rozwijała wszystkie najważniejsze procesy psychiczne człowieka: pamięć, uwagę, wyobraźnię, myślenie analityczne i syntetyczne, emocje.

Ferdynand Lassalle był pod wpływem tych wszystkich tendencji towarzyszących książce. Jako uczeń, czy student, pisarz, uczony, czy wreszcie jako działacz polityczny, stale posługiwał się książkami, czytał je zachłannie, cytował, sam je pisał. Były jego pasją.

Czytanie książek to – jak wiadomo – rozpoznawanie zawartych w niej symboli (liter, cyfr, wyrazów, zdań, a jeżeli chodzi o teksty literackie – postaci, motywów, fabuły i in.), służących jako bodźce do przywołania znaczeń poznanych przez nas dzięki wcześniejszym doświadczeniom życiowym i tworzenia nowych znaczeń drogą manipulowania pojęciami, które są nam znane. Uzyskane tą drogą znaczenia organizujemy następnie w procesy myślowe, dostosowane do celów nam przyświecających. Są to więc procesy psychiczne wielce skomplikowane, kształtujące naszą pamięć, wyobraźnię, a zwłaszcza analizowanie i syntetyzowanie rzeczywistości. Książki stają się w tym względzie niezbędne. Tak było w przypadku Lassalle'a.

2. Księgozbiór domowy i inne źródła badawcze jako podstawa do opracowania tematu

Powszechnym zjawiskiem w XIX wieku było gromadzenie książek – szczególnie przez szlachtę i inteligencję. Powstały wówczas liczne księgozbiory domowe. Nie był wyjątkiem pod tym względem Ferdynand Lassalle. Jedyne zawartość jego kolekcji była niezwykła. Znalazły się w niej publikacje – jak się przekonamy – o nieprzeciętnej wartości.

Przez księgozbiór domowy rozumie się tu zorganizowaną różnymi sposobami i metodami kolekcję dokumentów, głównie książek, w obrębie mieszkania. Mówimy o nim dopiero wtedy, gdy ukształtuje się do tego stopnia, że jest w stanie systematycznie spełniać określone cele przyświecające posiadaczowi. A przede wszystkim ten, że właściciel angażuje pewne środki finansowe – mniejsze lub większe – w jego pomnażanie i traktuje to jako swoistą formę miłośnictwa, a nie raz profesji. Zarazem jednak różni się tym od księgozbioru biblioteki, że zwykle nie jest opracowany i udostępniany poza rodzinę. Księgozbiór Lassalle'a był zwykle w nieładzie, właściciel miał więc trudności w odszukaniu potrzebnej książki. W październiku i listopadzie 1856 roku, gdy odbywał on podróż na Wschód, hr. Hatzfeldt uporządkowała księgozbiór liczący wówczas ponad 1700 tomów i umieściła w pokoju przyległym do jego sypialni, aby miał doń dogodny dostęp.

Z hrabiną Sophie von Hatzfeldt łączyła Ferdynanda Lassalle'a nie tylko przyjaźń. Poznał ją – starszą od siebie o 20 lat – w 1846 roku. W latach 1846–1854 prowadził jej sprawy majątkowe w sporze z mężem, hrabią Edmundem von Hatzfeldt Wildenburg. Słynną mowę historyczną (zwaną *Kassettenrede*) wygłosił właśnie podczas procesu małżonków Hatzfeldt. Dzięki pozytywnemu dla hrabiny orzeczeniu sądowemu otrzymał od niej stałą rentę, która pozwoliła na dynamiczne gromadzenie zbiorów.

Hr. Hatzfeldt opracowała katalog księgozbioru Lassalle'a³. Dzięki niemu i korespondencji, jaką stale prowadził, można zorientować się w zawartości jego kolekcji i w sposobach nabywania publikacji. Okazuje się, że właściciel utrzymywał rozległe kontakty z księgarniami, antykwariatami i wydawcami, a także z wieloma znanymi w jego czasach ludźmi w celu pomnażania zbiorów. I tak książkę Ludwika von Jakoba *Grundsätze der Nationalökonomie oder Theorie des National-Reichtums*, wydaną w 1825 r. w Halle, nabył w Neue Akademische Buchhandlung Karola Groosa w Heidelbergu. Pytał w 1860 r. Fryderyka Engelsa mieszkającego wtedy w Londynie, ile „Blue Books”, drukujących parlamentarne dyskusje i ustawy o polityce angielskiej, ukazało się do tej pory i prosił o zakupienie całego kompletu tych wydawnictw od wybuchu wojen włoskich i wschodniej. W 1862 r. prosił zaprzyjaźnionego kompozytora, Hansa Bülowa, o zakupienie dramatów Ryszarda Wagne-

³ Grafin Hatzfeldt, *Bucher Catalog 24 October 1856*, Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Akc. 1949/1216.

ra. Gdy ten spełnił jego prośbę, przesyłając w maju 1863 r. *Pierścień Nibelungów*, po przeczytaniu tego dzieła był wprost zachwycony nim. Angielski pisarz, biograf Goethego, George Henry Lewes, darował swoje dzieło o historii wczesnorzymskiej w dowód wdzięczności za otrzymany od Lassalle'a *System der erworbenen Rechte*. Lekarz-darwinista, Louis Buchner przekazał mu opublikowaną w 1862 roku w Lipsku książkę *Aus Natur und Wissenschaft. Studien, Kritiken und Abhandlungen*. Większość książek została nabyta w księgarniach i antykwariatach.

Po śmierci Lassalle'a część kolekcji znalazła się w rękę najbliższych jego współpracowników. Na przykład prof. B. Harms z Kolonii posiadał 25 tytułów książek, w tym egzemplarz K. Darwina *Über die Entstehung der Arten* (Stuttgart 1860), które noszą ślady lektury. Największa część przypadła hr. Hatzfeldt. Utworzyła ona publiczną fundację z dużej partii tych książek. Pozostała ich grupa, licząca 750 dzieł w 1000 tomów, zatrzymała w swoim posiadaniu. Potomek rodu, książę Hermann Hatzfeldt Wildenburg, przekazał je w 1922 roku Bibliotece Miejskiej we Wrocławiu. W okresie drugiej wojny światowej wiele książek zaginęło, obecnie pozostało zaledwie 203. Zachował się maszynowy spis pt. *Verzeichnis der Bibliothek Ferdinand Lassalle's, die am 29. April 1930 unter R 1930/A 35c aufgenommen und unter der Signatur F. L. gesondert aufgestellt wurde*⁴.

Zbiór ten w małym stopniu odzwierciedla dzisiaj stan księgozbioru domowego Lassalle'a, jednakże jest ważnym źródłem informacji o zainteresowaniach czytelniczych jego właściciela. Zawartość tego księgozbioru jest tak ambitna, że można mówić o nim pochlebnie. Posłużył do analizy preferowanych przez Lassalle'a wartości gromadzonych przez niego lektur. Przyjęto, że poprzez czynność ich gromadzenia posiadacz ujawnia własną, utrwaloną tendencję do wartościowania, ukazując tym samym swoje zainteresowania czytelnicze.

Bogatym źródłem informacji o lekturach Lassalle'a jest jego pamiętnik pisany w latach 1840–1841, wydany drukiem w 1891 roku⁵. Zawiera dużo danych o zainteresowaniach czytelniczych jego autora. Wprawdzie dotyczy lat młodości, jednakże świadczy o dojrzałym charakterze lektur.

Także korespondencja Lassalle'a, wydana pośmiertnie, zawiera wiele cennych informacji o jego lekturach⁶. Była prowadzona w związku z poszukiwaniem potrzebnej publikacji do pisanego dramatu *Franz von Sickingen*, dzieł naukowych pt. *System praw nabytych* i *Heraklit*, a także z działalnością polityczną w ruchu robotniczym.

Szczególnie korespondencja Lassalle'a z K.J. Rodbertusem z lat 1863–1864 obfituje we wszelkiego rodzaju zapiski dotyczące książek. Były to teoretyczne dyskusje ekonomiczno-prawne, jakie toczyli ze sobą. Wymieniali się książkami i uwagami krytycznymi. Podobny charakter miała korespondencja z Karolem Marksem, zamieszkałym w Londynie. Znali się od czasu wspólnej pracy w redakcji „*Neue Rheinische Zeitung*”. Lassalle wysyłał do niego wydawnictwa wychodzące w Niem-

⁴ Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Akc. 1949/648.

⁵ F. Lassalle, *Tagebuch*, hrsg. von P. Lindau, Wrocław 1891.

⁶ F. Lassalle, *Nachgelassene Briefe und Schriften*. Bd. 6, hrsg. G. Mayer, Stuttgart 1923.

czech, jak np. opublikowaną w Lipsku korespondencję Wilhelma Humboldta z Varnhagenem.

Dużo materiału przydatnego do opracowania niniejszego tematu dostarczają prace o Lassalle'u. Z polskich warto tu wymienić Feliksa Saksę *Ferdynand Lassalle*, Bernarda Woodrowa Januszewskiego *Wrocławskie losy Ferdynanda Lassalle'a*, Anny Żbikowskiej-Migoń *Książka w życiu i działalności Ferdynanda Lassalle'a* i Elżbiety Kundery *Ferdynand Lassalle 1825–1864*⁷. Z niemieckich godna uwagi jest ostatnio wydana Hansa Juergena Friedericiego *Ferdinand Lassalle*⁸. Dużo informacji przydatnych dla niniejszego tematu można znaleźć w dwutomowej pracy *Historia socjaldemokracji niemieckiej* F. Mehringa⁹.

3. Zainteresowania czytelnicze Ferdynanda Lassalle'a

Lektury antyczne i dotyczące antyku

Dużym poważaniem Lassalle'a cieszyła się literatura antyczna: grecka i rzymska oraz prace naukowe dotyczące historii literatury starożytnej (zwłaszcza Grecji i Rzymu). Świadczyć może o tym jego księgozbiór domowy. Znajdujemy w nim dzieła Ajschylosa, Arystofanesa, Eurypidesa i Sofoklesa, ody Horacego, elegie Propercjusza. Są to niejednokrotnie oryginalne teksty. Szczególnie filozofia platońska i neoplatońska pasjonowała Lassalle'a. Miał w swoim księgozbiorze dialogi Platona (*Uczta*, *Filebus*, *Timaios*), jego *Państwo*. Zgromadził również dzieła neoplatoników: Porfiriusza, Plotyna, Proklosa, Jamblicha. Posiadał pisma Arystotelesa i wybitne dzieło Diogenesa Laertiosa o greckich filozofach. Miał teksty Cicerona, Ulpiana, historyczne Tacyta, Hezychiosa z Miletu, Salustiusza, Pauzanasza, Herodiana, Polibiusza.

Znalazły się w księgozbiorze Lassalle'a wydawnictwa pochodzące ze słynnej oficyny Societas Bipontinae: dziesięciotomowe dzieła Lukiana z Samosaty, pięciotomowa *Historia naturalis* Pliniusza, słynny poemat filozoficzny *De rerum naturae* Lukrecjusza, *Dejpnosofistáj* Atenajosa z Naukratis, *Animadversiones in Athenaei Deipnosephistas* J. Schweighäusera w dziewięciu tomach.

Ważniejszymi opracowaniami dotyczącymi antyku, jakie znalazły się w księgozbiorze Lassalle'a, wykorzystanymi w trakcie pisania o Heraklicie były: *Herakleitos des Ephesiers Ansichten über die Natur des Weltalls* J.G. Hubmanna, *Das kosmische System der Griechen* O. Gruppego, *Handbuch der Geschichte der griechisch-römische Philosophie* C.A. Brandisa, *Geschichte der ionischen Philosophie* H. Rittera.

⁷ F. Saks, *Ferdynand Lassalle*, Warszawa 1906; B.W. Januszewski, *Wrocławskie losy Ferdynanda Lassalle'a*, Wrocław 1960; A. Żbikowska-Migoń, *Książka w życiu i działalności Ferdynanda Lassalle'a*, Wrocław 1971; E. Kundera, *Ferdynand Lassalle 1825–1864*, Wrocław 1984.

⁸ H.J. Friederici, *Ferdinand Lassalle*, Berlin 1985.

⁹ F. Mehring, *Historia socjaldemokracji niemieckiej*, t. 1–2, Warszawa 1963.

Spośród innych prac autorów zajmujących się filozofią starożytną, jak też wydających teksty antyczne, które znajdujemy w katalogu biblioteki Lassalle'a, należy wymienić: *Opuscula academica collecta* w sześciu tomach Christiana Gottloba Heyne, *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*.

A. Żbikowska-Migoń pisze:

Piśmiennictwo starożytne, wraz całym obszernym aparatem pomocniczym, stanowiło jeden z zasadniczych i najliczniejszych działów biblioteki Lassalle'a. Ponieważ daty wydań wszystkich niemal książek z tego zakresu urywają się na roku 1857 i brak śladów dalszych nabytków z okresu późniejszego, sądzić można, że po napisaniu „Heraklita” Lassalle, pogrążony teraz niemal bez reszty w zagadnieniach polityczno-prawno-ekonomicznych, zarzucił tak długo kultywowane studia nad starożytnością¹⁰.

Zainteresowania historiografią

Lassalle interesował się historią. Piśmiennictwo jej dotyczące stanowi poważny dział jego księgozbioru domowego. Poczesne miejsce zajmują w nim publikacje o Wielkiej Rewolucji Francuskiej, m.in. trzypięciotomowa *Histoire de la Révolution 1789 et de l'établissement d'une constitution en France* F.M. Kerverseau i sześciotomowa *Histoire de France depuis la Révolution de 1789* F. Toulougeona. Także książki o Wiośnie Ludów znajdowały się w jego księgozbiorniku, jak na przykład *Die Katastrophe in Ungarn* L. Kossutha i *Pages d'histoire de la révolution de février 1848* L. Blanca. A oto polonika historyczna, jakie posiadał: *La Moscovie et la Pologne* M.F. Duchnińskiego, *L'église catholique en Pologne sous le gouvernement Rousse* L. Lescoeuera, *Histoire de la Révolution de Pologne* L. Mierosławskiego. Gromadził literaturę o Garibaldi. Wszystkie te publikacje mogą świadczyć o szczególnym charakterze zainteresowań ich posiadacza; były zapewne cennym materiałem służącym do porównań wszelkich tego typu ruchów społecznych w historii, do wyciągania wniosków przydatnych do własnych działań politycznych.

Lassalle poświęcał wiele uwagi historii starożytnej, średniowiecznej i okresu reformacji. Obok takich prac, jak: *Maneth und die Hundsternperiode. Ein Beitrag zur Geschichte der Pharaonen* A. Bockha, *Die Chronologie der Aegypter* R. Lepsius, *Bilder aus dem Altertume* A. Stahra, miał też publikacje interesujące go ze względu na prace nad dramatem *Franz von Sickingen*. Czytał trzypięciotomową monografię *Franz von Sickingen. Thaten, Plane, Freunde und Ausgang* E. Muncha. Chwalił się w liście do Marksa, że dociekliwie studiuje dzieła Ulricha von Huttena, którego pięćcioczęściowe *Opera quae extant omnia* miał w księgozbiorniku domowym.

Lektury filozoficzne, mitologiczne i religioznawcze

Poczesne miejsce w księgozbiorniku domowym Lassalle'a zajmuje filozofia. Obok wymienionych wyżej prac filozofów starożytnych posiadał on także teksty klasyków filozofii nowożytnej (Spinoza, Kant, Condorcet, Wolter – 60 tomów),

¹⁰ A. Żbikowska-Migoń, op. cit., s. 181.

dzieła Hegla i jego zwolenników. Jako heglista miał wielotomowe wydanie dzieł swego mistrza z lat 1834–1848, również *Meine Reform der Hegelschen Philosophie* K. Rosenkranza, *Schelling und Hegel* K.L. Micheleta, traktaty D. Straussa o religii oraz dwie prace L. Feuerbacha *Grundsätze der Philosophie der Zukunft* i *Grundsätze der neuen Philosophie*.

Lassalle interesował się literaturą mitologiczną i religioznawczą. W jego księgozbiorze można znaleźć prace dotyczące mitologii antycznej, jak na przykład *Die Mythologie des Japetischen Geschlechtes oder der Sündenfall der Menschen nach griechischen Mythen* K. Voelckera, *Kreta. Ein Versuch zur Aufhellung der Mythologie und Geschichte* K. Hoecka, *De diis Syris* J. Seldena i *Pantheon Aegyptiorum* P.E. Jabłońskiego. Z kręgu publikacji o mitologii starogermańskiej posiadają następujące: *Deutsche Mythologie* J. Grimma, *Die Götterwelt der deutschen und nordischen Völker* W. Mannhardta, *Litterarische Einleitung in die nordische Mythologie* F. Koeppena.

W księgozbiorze Lassalle'a można znaleźć *Biblię* w tłumaczeniu Lutra, pisma teologów chrześcijańskich: Grzegorza z Nazjanzu, Orygenesza, Tertuliana, *De evangelica preparatione* Euzebiusza w wydaniu z 1473 roku. Interesował się budyzmem. Świadczyć o tym może fakt, że posiadał takie publikacje, jak: dwutomowe dzieło *Die Religion des Buddha* F. Koeppena i *Abhandlung über die heiligen Schriften der Indier* H. Colebrooke'a.

Zainteresowanie literaturą prawniczą, ekonomiczną, obyczajową i polityczną, w tym socjalistyczną

Ogromną część księgozbioru Lassalle'a stanowią publikacje dotyczące prawa, statystyki, ekonomii i polityki. Szczególnie obszerny dział tworzą obowiązujące wówczas w Prusach przepisy, które zgromadził choćby ze względu na prowadzenie w sądzie sprawy hr. von Hatzfeldt. Liczny był zespół rozpraw o prawie rzymskim. Z zakresu statystyki znajdują się w księgozbiorze prace: *Statistische Tafel aller Lander der Erde* O. Hubnera, *Handbuch der vergleichenden Statistik der Völkerzustands- und Staatenkunde* G. Kolba.

Bogaty dział księgozbioru Lassalle'a tworzyły prace o tematyce ekonomicznej. Posiadał on dzieło, które zafascynowało go do tego stopnia, że był pod jego wpływem, a mianowicie *Les principes de l'économie politique et de l'impôt* D. Ricarda. Miał także prace: *Reserches sur la nature et les causes de la richesse des nations* A. Smitha, *Grundsätze der politischen Oekonomie* J.S. Milla. Obok tych dzieł miał także publikacje współczesnych mu ekonomistów niemieckich, jak choćby W. Roschera i in.

Lassalle posiadał słynne dzieła markiza de Sade i Vanderveldego.

Pośród druków socjalistycznych znalazło się w księgozbiorze wiele prac Proudhona, m.in. *Philosophie der Staatsökonomie oder Notwendigkeit des Elends, Qu'est-ce que la propriété?, La révolution sociale démontrée par le coup d'état du 2 Decembre*. Z innych warto jeszcze wymienić publikacje L. Blanca, P. Leroux

i T. Dezamy'ego (np. *Der Sieg des Sozialismus über den Jesuitismus*). Lassalle miał książki Marksa i Engelsa. Zapewne w posiadaniu Lassalle'a było więcej książek o tematyce socjalistycznej. Zbiory podarowane Miejskiej Bibliotece we Wrocławiu nie zawierają ich wiele, gdyż stanowią zbyt małą reprezentację jego całego księgozbioru domowego. Warto tu odnotować, że znalazły się w nich: pamflet *Herr Vogt* Marksa i broszury Engelsa: *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* oraz *Savoyen, Nizza und der Rhein*.

Fascynacje literackie

Lassalle był wielkim znawcą i wielbicielem literatury pięknej. Interesował się nią żywo od czasów młodości. W swoim pamiętniku *Tagebuch* pisał z zachwytem o przeczytanych przez siebie utworach Wielanda, Lessinga, Goethego, Byrona, Szekspira. Poświęcał wiele uwagi poezji, szczególnie Heinego. Cenił ją za mistrzostwo językowe i pierwiastki patriotyczne, które ona zawierała. Zachwycał się również utworami literackimi niższego lotu, jak choćby L. Börnego (*Listy z Paryża*) i H. Laubego (*Das junge Europa*). Mehring uważał to za pomyłkę, gdyż traktował Laubego jako „płaskiego beletrystę”¹¹.

Zapewne hasła rewolucyjne i wolnościowe, jakie w nich wystąpiły, były powodem zainteresowania się tymi utworami. Börne z pasją demaskował tyranie i despotyzm. *Listy z Paryża* musiały być wyjątkowo niebezpieczne dla władz, skoro te zakazały ich rozpowszechniania. Laube z kolei pokazuje w swoim utworze tragiczne losy polskiego powstania listopadowego.

Anna Żbikowska-Migoń ciekawie pisze o związkach Lassalle'a z narodem żydowskim w okresie młodości.

Czuł się Żydem i żydowskim sprawom poświęcona literatura trafiała u niego na podatny grunt. Siebie samego porównywał do owego Żyda z „Leili” Edwarda Bulwera, który chciał zmieniać położenie swych współplemieńców¹². W dumę wbijała Lassalle'a lektura dramatu Lessinga „Natan Mędrzec”, będącego dlań godnym wielokrotnego odczytania mistrzowskim, obrończym przedstawieniem Żydów. Być może i na uwielbienie, którym darzył Lassalle Heinego i Börnego, nie pozostał bez wpływu fakt, że wywodzili się oni także z tego samego narodu¹³.

W księgozbiornym domowym Lassalle'a można znaleźć poezje Byrona, dramaty Moliera, poematy Ariosta i Tassa, także mniej znanych pisarzy, jak: wiersze F. Freiligratha, *Chants et chansons* oraz *Chants et poesies* P. Duponta. Posiadał poezje Platena, zwłaszcza jego *Gesammelte Werke* i *Polenlieder*.

Lassalle miał utwory Dumasa – ojca i syna, Diderota, Stendhala, Wiktora Hugo, Balzaca, George Sand, Eugeniusza Sue, Waltera Scotta, Coopera, Dickensa. Darzył zainteresowaniem rozprawy krytycznoliterackie, które także gromadził.

¹¹ F. Mehring, op. cit., t. 2, s. 204.

¹² F. Lassalle, *Tagebuch...*, s. 85. Cyt. za: A. Żbikowska-Migoń, op. cit., s. 167.

¹³ A. Żbikowska-Migoń, op. cit.

4. Znaczenie lektury dla działalności i twórczości Ferdynanda Lassalle'a

Odbiór książki to – jak wiadomo – proces komunikacyjny, w który uwikłani są nadawca, tekst, komunikat i odbiorca. Nadawcą jest zwykle autor, bywa także wydawca. Tekst to nie tylko element, lecz także punkt wyjścia dla opisów wszelkich procesów komunikacyjnych. Zazwyczaj teksty dzieli się na artystyczne (literackie) i nieartystyczne (naukowe, popularyzatorskie, prasowe). Pierwsze z nich pełnią swoją funkcję wtedy, gdy w społeczności, w której krążą, istnieje komunikacja estetyczna. Natomiast do nawiązania stosunku z drugimi potrzebny jest głównie język, gdyż stanowi on dla tych tekstów tylko narzędzie, które powinno być możliwie sprawne, podporządkowane operacjom, hipotezom i paradygmatom nauki.

Lassalle czytał równie biegłe i ze znanstwem książki naukowe, jak też literackie. Pełniły one różne funkcje. Książki naukowe traktował jako źródła informacji do badań, jakie podejmował. Natomiast literackie pełniły funkcje: poznawczą, perswazyjną, wychowawczą i estetyczną.

Przede wszystkim nauka stała się obecnie w pełni autorytatywnym sposobem poznawania świata. Obok niej także literatura jako sztuka traktowana była i jest jako narzędzie do poznawania rzeczywistości. Powszechnie uważa się dzisiaj, że ma ona wszystkie cechy wtórne nauki. Nie ma takiego tematu, który nie byłby w jakimś momencie jej istotą. Ernst Cassirer pisał: „Sztuka daje nam bogatszy, żywszy i barwniejszy obraz rzeczywistości, a także głębszy wgląd w jej formalną strukturę”¹⁴.

Nie ma się więc czemu dziwić, że Lassalle cenił literaturę piękną jako źródło wiedzy o rzeczywistości. Szczególnie dostrzegał to w dziełach mówiących o nierówności społecznej, o walce o wolność człowieka. Jego ulubionym poetą był August von Platen – autor utworu *Polenlieder*, poświęconego walce Polaków o wolność w latach powstania listopadowego i Wiosny Ludów. Otrzymał go w prezencie od delegacji robotników jako „niewzruszony obrońca sprawy robotniczej”. Powszechnie przyjmuje się, że świadomość to proces informacyjny, polegający na odbiorze, ewentualnie przekazywaniu wiadomości przez szczególnego rodzaju system kodowania oraz na ich przetwarzaniu za pomocą wewnętrznych modeli i programów działania. Wprawdzie świadomość określa poznawczy i uczuciowy stosunek człowieka do świata, który ciągle się przekształca, sama jednak nie podlega szybkim zmianom. Ewoluuje pod naporem wielu czynników i w szerszym przedziale czasowym. Właśnie literatura piękna przez dzieła artystyczne jako realizacje różnych modeli świata – ideologicznych, społecznych, politycznych itp., jest jednym z czynników oddziałujących na świadomość odbiorców.

Funkcję wychowawczą literatury wiążemy ze stylem i sposobem życia jednostki. Pod wpływem tej sztuki dochodzi do uczestnictwa w kulturze, oświacie, do zachowań rekreacyjnych, doznań estetycznych, samorealizacji. Styl życia w ten sposób modelowany pełni istotną rolę w życiu jednostki: jest oznaką, świadectwem przy-

¹⁴ E. Cassirer, *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, Warszawa 1971, s. 278.

należności do społeczności naukowej, kulturalnej, zapewnia możliwości samoidentyfikacji społecznej, utrwała więzi z tymi społecznościami, wreszcie daje poczucie sensowności własnych zachowań w życiu codziennym, umożliwia ekspresję osobowości w sposób społecznie akceptowany. Lassalle pracował nad dziełem naukowym o Heraklicie. Zapewne zamierzał zostać pracownikiem naukowym. Miał do tego predyspozycje. Dla tych celów gromadził literaturę antyczną. W jego księgozbiorze domowym znajdujemy publikację *Bibliotheca scriptorum classicorum et Graecorum et Latinorum* Wilhelma Engelmana. Jest to bibliografia literatury antycznej i opracowań jej dotyczących. Niewątpliwie była przydatna w jego penetracjach naukowych.

Literatura ewokowała u Lassalle'a i podtrzymywała przeżycia estetyczne. Widoczne to było w przypadku czytania *Pierścienia Nibelungów* Ryszarda Wagnera. Był wprost zafascynowany tym dramatem. Wielce pomocna do rozumienia funkcji estetycznej literatury jest teoria Romana Ingardena, silnie intelektualizująca przeżycia literackie¹⁵. Uczony ten uważał, że odbiorca po przejściu wstępnej emocji estetycznej dokonuje strukturalizacji komunikatu, rekonstrukcji jego jakości postaciowej i w końcu kontemplacyjno-odbiorczej percepcji estetycznej. Z tego powodu tak ważne są przeżycia estetyczne w zetknięciu się z dziełem literackim.

Literatura piękna – dobierana i czytana przez Lassalle'a spośród najcenniejszych pod względem artystycznym i poznawczym dzieł literatury światowej i niemieckiej – sprzyjała gruntowaniu się więzi kultury ogólnoniemieckiej i ogólnoświatowej w jego świadomości. Przez to stawał się on działaczem międzynarodowym. Niewątpliwa w tym zasługa właśnie lektur podejmowanych przez niego i kształtującej się pod ich wpływem świadomości.

Lassalle czytał intensywnie literaturę naukową. W jego księgozbiorze można znaleźć *Le consommations de Paris* Armanda Hussona. Dzieło to zawiera wykazy publikacji wydanych w serii *Bibliothèque des sciences morales et politiques*. Świadczy to o gruntownym poznawaniu przez niego tematów poruszanych we własnych pracach. W tym celu studiował dogłębnie prace Smitha, Ricarda, Milla, Roschera i in. August Bebel pisał o nim, że „stał w postawie wyzywającej na trybunie, otoczony dookoła foliałami i książkami rozmaitymi”¹⁶.

Dość często powraca w korespondencji Lassalle'a sprawa literatury propagandowej. Zależało mu na jej publikowaniu i rozprowadzaniu wśród robotników, zwłaszcza, że sztuka czytania była wśród nich rozpowszechniona. Tylko cena mogła być pewnym utrudnieniem. Dlatego też zalecał, aby była niska. Z radością powitał informację Gustawa Levy'ego z Düsseldorfu, że wydawcy Meyer i Zeller w Zurychu opatrzyli jego broszury niskimi cenami: *Arbeiterprogramm* i *Was nun?* – 3 gr srebrne, *Die Wissenschaft und die Arbeiter* – 4 gr srebrne. Skomentował to słowami:

¹⁵ R. Ingarden, *Studia z estetyki*, Warszawa 1966, s. 35; idem, *Przeżycie, dzieło, wartość*, Kraków 1966, s. 14–15.

¹⁶ H. Oncken, *Lassalle*, s. 312, 317.

*alles für die Arbeiter ermässigte Preise*¹⁷. Książka była więc dla niego orężem walki politycznej i instrumentem oddziaływania ideologicznego.

O wnikliwym czytaniu przez tego działacza publikacji znajdujących się w jego księgozbiornie domowym świadczą liczne zapiski poczynione na ich marginesach. Zaopatrywał niektóre książki w indeksy przez siebie sporządzone. Spotykamy je na egzemplarzach *Geschichte der neuern Philosophie von Bacon von Verulam bis Benedict Spinoza Feuerbacha*¹⁸ i *Histoire des divers Etats* Monteila¹⁹.

Niektóre publikacje były interfoliowane, to znaczy wyposażone w czyste kartki papieru, aby można było nanosić uwagi w czasie jej studiowania. Mamy z tym do czynienia w przypadku książki *Abriss der Romischen Antiquitäten* F. Creuzera. Dodatkowe kartki zawierają liczne noty. Lassalle robił liczne wyciągi z lektur, aby następnie włączyć je do swoich dzieł. Można to zauważyć w odniesieniu do takich prac, jak: *Historia Universitatis Parisiensis* Bulaeusa i *Kronika* Enguerranda de Monstrelet. Wyciągi te wykorzystał w broszurze *Die Wissenschaft und die Arbeiter*²⁰.

Jak wiadomo, Lassalle pozostawił skromny dorobek piśmienniczy. Główne jego dzieła to *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen* (1857), *Das System der erworbenen Rechte* (1861) i dramat *Franz von Sickingem* (1859). Warsztat naukowy nie budzi zastrzeżeń. Był autorem wielu broszur agitacyjnych. Czasem Marks zarzucał im brak źródeł informacji. Dlatego też spotykamy potem w nich liczne przypisy.

* * *

Sumując to wszystko, co wyżej powiedziano, można stwierdzić, że życie i działalność Ferdynanda Lassalle'a opierały się na zasadach racjonalistycznych, inspirowanych przez literaturę naukową, gromadzoną i czytaną przez niego systematycznie, także na przesłankach ideowych arcydzieł literatury światowej i niemieckiej, które były przedmiotem jego żywego zainteresowania. W tę konstrukcję myślową wpisuje się także jego śmierć w bezsensownym pojedynku. Tym bardziej, gdy uświadomimy sobie, że do jego ulubionych autorów należeli Aleksander Dumas – ojciec i syn, w twórczości których głównym wątkiem treściowym są pojedynki.

¹⁷ F. Lassalle, *Nachgelassene ...* Bd. 4, s. 306. *List Lassalle'a do Zofii von Hatzfeldt* z dnia 14 X 1862. Cyt. za: A. Żbikowska-Migoń, op. cit., s. 172.

¹⁸ Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Akc. 1949/648 (217).

¹⁹ F. Lassalle, *Nachgelassene...* Bd. 4, s. 305–306.

²⁰ *Ibidem*.

Ferdinand Lassalle as a book reader

Abstract

The article is based on the following materials: Hermann Oncken's *Lassalle*, published in Lviv; Grafın Hatzfeldt's "Bucher Catalog 24 October 1856", stored in the Manuscripts Department of the University Library in Wrocław (Acc. No. 1949/1216); a diary written in years 1840–1841, published in Wrocław in 1891; letters published in 1923 in Stuttgart; and academic works: *Ferdinand Lassalle* by Feliks Saks, *Wrocławskie losy Ferdynanda Lassalle'a (The Life of Ferdinand Lassalle in Wrocław)* by Bernard Woodrow Januszewski, *Książka w życiu i działalności Ferdynanda Lassalle'a (Books in life and activity of Ferdinand Lassalle)* by Anna Żbikowska-Migoń, and *Ferdinand Lassalle 1825–1864* by Elżbieta Kundera.

Lassalle as a reader showed special interest in ancient Greek and Roman literature. The reason for this was writing an academic work entitled "Heraclitus". Having completed this work, Lassalle gave up his studies on antiquity.

Lassalle was interested in history. He was especially fascinated by books concerning the French Revolution. He also paid special attention to works on the European Revolutions of 1848, the ancient history, the Middle Ages and the period of Reformation. His home library was rich in works on these subjects.

In other fields, he was interested in philosophy (Spinoza, Kant, Condorcet, Voltaire, Hegel), mythology and religions (e.g. the Bible in Luther's translation). His interests in legal, economic, political – especially socialist – and social texts are also visible.

His literary fascination is noticeable in his attention to such authors as Wieland, Lessing, Goethe, Byron, Shakespeare, Heine, Dumas, Diderot, Stendhal, Hugo, Balzac, Sue, Walter Scott, Cooper, and Dickens.

In the conclusion of the article it is stated that the life and public activity of Ferdinand Lassalle was founded on rational principles, inspired by academic literature, systematically collected and studied, as well as on the ideas contained in the masterpieces of German and world literature, which were the subject of his keen interest.